

КАРЛ ҐУСТАВ
МАННЕРГЕЙМ

СПОГАДИ

У ДВОХ ТОМАХ

Том 1

*Переклав з фінської
Юрій Зуб*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2020

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 821.511.111-94

М23

Маннергейм Карл Густав

М23 Спогади : у 2 т. / пер. з фін. Юрій Зуб. — К. : Наш Формат, 2020. — Т. 1. — 376 с.

ISBN 978-617-7863-74-7 (повне зібрання)

ISBN 978-617-7730-29-2 (т. 1, паперове видання)

ISBN 978-617-7730-30-8 (т. 1, електронне видання)

Спогади Карла Маннергейма, батька сучасної Фінляндії, про свій життєвий шлях від кадета до президента, службу в Російській імператорській армії, непрості міжнародні відносини та власне бачення подій 1918 року.

УДК 821.511.111-94

Це видання здійснено за сприяння фонду Taiteen edistämiskeskus.

First published in 1954 by Otava Publishing Company Ltd. with the Finnish title Suomen Marsalkan muistelmät I-II, kansanpainos.

Published in the Ukrainian language by arrangement with Otava Publishing Company, Helsinki.

Перекладено з фінської мови з використанням шведського першотвору. Автор фінського перекладу — Лаури Гакулінен за участю Матті Саденіємі, Ейно Ніваски і Майялііси Аутерінен.

ISBN 978-617-7863-74-7 (повне зібрання)

ISBN 978-617-7730-29-2 (т. 1, паперове видання)

ISBN 978-617-7730-30-8 (т. 1, електронне видання)

Усі права застережено.

Kaikki oikeudet pidätetään

© С.G.E. Mannerheim

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2020

Зміст

<i>Передмова</i>	7
1. Шлях від кадета до полковника.....	10
2. Кінна поїздка Азією.....	35
3. Перша світова війна на Східному фронті.....	109
4. Російська революція.....	152
5. Визвольна війна.....	175
6. Місія в Лондоні й Парижі.....	254
7. На посту регента.....	280
8. Руйнування здобутків.....	309
9. Розбудова суспільства.....	332
10. Полювання і дорожні враження.....	350

Передмова

Ще задовго до двох воєн, які одна за одною спіткали фінляндський народ у часи світового лихоліття 1939–1945 років, друзі неодноразово радили мені написати спогади. Вони доводили, що перебіг мого життя до того, як 1918 року я почав виконувати функції головнокомандувача під час визвольної війни в Фінляндії, маловідомий співгромадянам, надто молодшому поколінню, і їм буде цінно ознайомитися з тим, що я спізнав і пережив на чужій землі й що підготувало мене до служіння Вітчизні. Крім того, друзі наголошували, що оприлюднення власного погляду на події 1918 року і пізніших часів потрібне, аби доповнити і скоригувати матеріали, вже опубліковані в різних виданнях.

Я визнавав слушність цих думок, однак із практичних міркувань пристати на поради було важко. Якщо не брати до уваги докладних щоденників, які я вів у дворічній експедиції Центральною Азією та Китаєм 1906–1908 років, із тридцятирічної кар'єри в Російській імператорській армії у мене збереглися лише фрагментарні нотатки. Ні впродовж визвольної війни, ні в насичені подіями часи по її закінченні я теж не мав змоги систематично все занотовувати. Вирішальною перешкодою став брак часу на запис спогадів і дослідження перебігу подій після того, як 1931 року президент Свінгунуд призначив мене головою Ради оборони, — цей пост передбачав, що в разі війни я стану верховним головнокомандувачем. Підготовка себе самого, збройних сил і нації до оборонної боротьби, яка бачилася неминучою, захоплювали всю мою увагу.

Гадаю, я зробив усе, що міг, аби вберегти наш народ від війни. Це не дало результату, і мені судилося стати до боротьби на чолі збройних сил, які, попри всі мої зусилля, аж ніяк не були споряджені так, як мали б і могли б бути, але завдяки патріотичній жертвості, відвазі та боєздатності спромоглися дати відсіч пе-

реважальним силам нападника. Фінська міць і незламність ошелешили світ. Коротка Зимової війна, з якою країна гідно впоралася, виборюючи свою свободу і безпеку всієї Північної Європи, та не менш загрозливий і виснажливий подальший збройний мир усе ж таки затягли Фінляндію у вир великої політики, оминути який їй було не до снаги.

У новій війні, що тяглася чотири літа й три зими, доводилося обходитися без моральної й матеріальної підтримки Скандинавії та західних країн, які чимало допомагали під час Зимової війни. Утім, Німеччина, яка 1939 року дала нашому супротивникові карт-бланш на те, щоб нас знищити, тепер почала вважати, що в її інтересах підтримати нас у радянсько-фінській війні — продовженні Зимової. Однак воювали ми не за Німеччину і не за її ідеологію. В обох своїх оборонних війнах ми боролися за власну справедливу справу: за те, щоб зберегти право залишатися самостійною нацією і жити згідно з власними західними ідеалами людського співжиття.

Завдяки чудовим бійцівським властивостям солдатів, ліпшому спорядженню і сприятливому військово-політичному вихідному становищу наша армія змогла влітку 1941 року відновити історичні державні кордони і перемістити оборону на територію супротивника. Далі ми мусили кріпитися й чекати, доки Фінляндія матиме змогу вийти з війни з якнайменшою загрозою для життя і свободи. Доки військове панування гітлерівської держави було непохитним, а можливості постачання країни цілковито залежали від німецького сприяння, зміни фронту, потрібні для мирного врегулювання відносин, означали б війну проти Німеччини, прямим наслідком якої стала б окупація півночі Фінляндії й непередбачувана загроза руйнацій, голоду та внутрішнього розбрату.

Те, що ми нарешті, провоювавши понад три роки, досягли миру без втрати суверенітету, — заслуга збройних сил. Хоча міцніший супротивник урешті-решт пробив нашу оборону, армія знову стала до боротьби, зупинила наступ і дала потрібний дипломатії шанс. У тій ситуації я в серпні 1944 року вдруге взяв на себе обов'язки очільника держави, щоб вивести її з війни.

Коли дев'ятнадцять місяців по тому я відчув, що можу залишити пост президента республіки, аби майже у вісімдесят років вийти на заслужений відпочинок, знову набуло актуальності питання мого внеску у висвітлення подій, які так глибоко і фатально вплинули на формування долі країни. Хіба я не мушу тепер, коли держави Заходу, здається, забули про відважний фінляндський народ, розповісти нашим близьким і далеким друзям те, що знаю про невтомну оборону всього найсвятішого для кожного народу? Хіба співгромадяни не мають права на можливість познайомитися з моїми міркуваннями щодо причин і взаємозв'язку низки подій, у результаті яких Фінляндія опинилася в теперішньому становищі?

Такі роздуми спонукали сісти до роботи й записати цю суміш спогадів і подій, на які багате моє тривале життя. Я цілком усвідомлюю, що оповідь, а надто її частина про трохи давніші часи, внаслідок відсутності нотаток має прогалини й не охоплює всього. Пізніші розділи — частка історії молодої незалежної країни. Сподіваюся, що ця квінтесенція подарованих життям подій, які я пережив і на яких навчився, зможе стати просвітою і дороговказом для покоління, на плечах яких нині і надалі лежить добробут Фінляндії.

Маннергейм

Валь-Мон,
Гліон-сюр-Монтре,
10.05.1950

Шлях від кадета до полковника

Виключення з кадетського корпусу стає поворотним моментом. — Кавалерійський офіцер-аспірант у Петербурзі. — Перша служба у військовій частині. — 10 років у кавалергардському полку. — Урочистості з нагоди коронування в Москві 1896 року. — Інші відрядження та нові звання. — Російсько-японська війна 1904–1905 років. — Революція 1905 року та її наслідки в Фінляндії. — Останній сейм 1906 року.

Огляд моєї служби в Російській імператорській армії природно буде розпочати з події, яка мала вирішальне значення для подальшого життя. Я маю на увазі своє виключення з Фінляндського кадетського корпусу і вступ до Миколаївського кавалерійського училища в Петербурзі.

У скромному війську, що його мало змогу створити Велике князівство Фінляндське, перебуваючи у складі російської держави, кадетський корпус, розташований у Гаміні, посідав особливе місце. Лише 1878 року було видано закон про загальну військову повинність, і на його підставі у складі кадрової армії до гвардійського стрілецького батальйону додалося ще вісім утворених 1881 року окремих стрілецьких батальйонів і один сформований згодом драгунський полк. На батьківщині ці власні частини були люблені народом, а в імперії згодом зажили слави за вправну стрільбу. Офіцерів для них готував престижний навчальний заклад, що існував ще зі шведських часів і від 1821 року називався Фінляндський кадетський корпус. Поважна кількість його вихованців відзначилася на службі Вітчизні. Дехто після випускних іспитів обирав цивільну професію, але більшість продовжувала навчання на трирічних спеціальних курсах, аби стати офіцерами й служити у фінляндському чи, за бажання, в імператорському війську, де досягнув великого успіху не один колишній кадет-фін.

1. Шлях від кадета до полковника

Мені саме минуло 15, коли влітку 1882 року я вступив до кадетського корпусу. Я був першим, хто подався у військовики за три покоління Маннергеймів, — а от у XVIII столітті майже всі чоловіки мого роду обрали саме цей життєвий шлях.

У кадетському корпусі були інтенсивна праця й залізна дисципліна, а найменше недотримання статуту каралося з драконівською суворістю — здебільшого обмеженням свободи. За дисципліною в молодших класах наглядав товариський суд, який складався з учнів двох найстарших спецкласів і мав каральні повноваження. На додачу в кожного молодшого кадета був спеціальний опікун, який мусив контролювати його навчання й поведінку. Але в корпусі панувала чудова атмосфера, і товариські зв'язки, набуті в Гаміні, пережили і радість, і лихо.

Ізольованість і особливе становище фінляндського війська (а разом з ним і кадетського корпусу), безперечно, шкідливо впливали на навчання. Викладацький склад змінювався нечасто, й до нього, бувало, потрапляв не один оригінал. Багато років корпусом керував генерал Неовіус, який походив із надзвичайно обдарованого роду. Він мав гарні педагогічні та управлінські здібності, але не надто військовий темперамент. У сеймі він був представником гамінської буржуазії, і кадети охрестили його буржуйським генералом.

Коли 1885 року наступником генерала Неовіуса став генерал Карл Енкель, вимогливий і суворий солдат, який здобув визнання на російсько-турецькій війні в штабі генерала Скобелева, порядки змінилися. Нам довелося познайомитися з виховними методами нового начальника. Через незначні провини й порушення статуту, які за сучасною педагогічною міркою вважалися би просто дурничками, мені на два півріччя заборонили потикати носа за межі корпусу. Кара стала нестерпною, і якось увечері в великодню пору я вирішив знехтувати заборонаю. Скрутив із шинелі, як мені здавалося, правдоподібну ляльку, поклав її в ліжку і втік. На ніч подався до знайомого переписувача населення, який мешкав неподалік, — досі виразно пам'ятаю його могутній бас, який наче виходив із надр пекла, голе тім'я і густу бороду. Поставивши склянку з молоком на його нічний столик, я заснув у тимчасовій

постелі, а назавтра вранці мене розбудив фельдфебель корпусу, щоб завести назад до казарми. Ляльку, прилаштовану в ліжку, було виявлено, і зчинився чималенький галас.

Через два дні надійшло лаконічне повідомлення, що мене виключено з корпусу; змоги щось пояснити мені не дали. Але такий підсумок я передчував і вже склав для себе план. Товаришам на прощання сказав:

— А тепер я поїду в Петербург, вступлю до Миколаївського кавалерійського училища і стану офіцером-кавалергардом.

Мої слова дуже всіх розвеселили. Добре було відомо, як важко потрапити до цього першого елітного полку російської гвардійської кавалерії. Командувала ним сама імператриця, а тамтешній офіцерський склад добирали особливо ретельно. Я насолоджувався подивом і сміхом товаришів. Вступ до кавалергардії — то була імпульсивна ідея, якою просто хотілося їх подразнити, а взагалі я планував піти в моряки. Аж потім, коли один із батькових друзів відрадив мене від цих мрій і заохотив до складання матури, я серйозно почав думати про втілення в життя слів, які промовив, прощаючись.

Я зупиняюся на цьому, власне, малозначному епізоді, бо ота нагла кара (мабуть, справедлива з погляду військової дисципліни) зачепила мою честолюбність і спонукала показати, що все ж таки я солдат і серцем, і душею. Хоч сам я цього чітко не усвідомлював, такий крок став вирішальним для майбуття — він виніс мене з обмежених вітчизняних можливостей і подарував нагоду прокласти собі шлях в інших, масштабніших умовах.

Утілення мого рішення не викликало сумніву і з патріотичних міркувань, адже стосунки Росії та автономного Великого князівства Фінляндського були тоді добрими. Від часу приєднання Фінляндії до Росії вони ґрунтувалися на довірі, яку вселили фінляндському народові ліберальні заходи Олександра I. Імператор здобув серця нових підданих, склавши 1809 року монаршу присягу і два роки по тому шляхетно повернувши Фінляндії — попри нещодавню тяжку війну — Виборзьку губернію, завойовану свого часу Петром Великим. Наступники теж шанували його зобов'язання: довіру було підірвано пізніше, аж коли Микола II під тис-

1. Шлях від кадета до полковника

ком російського націоналістичного руху зрадив своє імператорське слово.

Через тридцять із чимось років після поворотного моменту, початок якому поклало виключення з Фінляндського кадетського корпусу, доля якнайповніше мене винагородила: генерал Енкель, дуже шанований мною колишній начальник корпусу, а на той час голова кадетського клубу, запросив мене влітку 1918 року стати почесним членом цього клубу.

Серед вимог для вступу до Миколаївського кавалерійського училища була матура. Прозубривши цілий рік, я навесні 1887-го склав екстерном письмові передстудентські іспити у так званому Беекському ліцеї в Гельсінкі й у червні вже мав білого студентського кашкета. Крім того, звичайно, конче треба було знати російську на достатньому для навчання рівні. Я, звісно, вивчав її в кадетському корпусі, але викладали її так, що це майже не допомагало опанувати цю важку мову, яка цілковито відрізняється від фінської та шведської. Тому, щоб краще її вивчити, я поїхав улітку 1887 року до свого далекого родича, інженера-капітана Е. Ф. Бергенгейма, який працював директором чималого промислового підприємства в Харкові, великому українському торговельному осередку в самому серці Росії (*sic!*). Один козацький ротмістр, вихованець великого петербурзького військового навчального закладу, став для мене і приємним освіченим товаришем, і чудовим учителем. Завдяки йому восени я розмовляв по-російському досить вільно — принаймні так мені самому здавалося. Утім, мова завдавала мені спершу чимало труднощів, бо багато викладачів говорили нерозбірливо, і слова їхні начебто не вилітали за межі густої російської бороди.

Будинок Миколаївського кавалерійського училища порівняно з кадетським корпусом у Гаміні справляв величезне враження більшим розміром і благородним стилем. Спрощений Олександром III драгунський однострій складався з високих чобіт, синіх штанів із червоними лампасами, чорного мундира з червоним коміром і золотистими галунами, а також кашкета з чорною хутряною оковицею і цупким червоним наголовком. Попри елегант-

ність, його не завжди хотілося носити — на щастя, для виходу в місто було дозволено придбати власний одяг. У кавалерійському училищі теж існував звичний для навчальних закладів пенналізм, проте він не підривав духу товариськості. Зокрема було прописано, що «звірі», учні молодшого курсу, не мали права ходити одними сходами зі старшими, до яких мусили звертатися «пане корнет». Дисципліна панувала ще суворіша, ніж у кадетському корпусі (якщо це взагалі можливо).

Серед викладачів кавалерійського училища було чимало добрих педагогів. З них я особливо вдячно згадую викладача тактики полковника Алексеєва, серйозного і скромного чоловіка, який під час Першої світової війни дослужився до начальника штабу царського головнокомандувача. Керував училищем добродушний і високоосвічений генерал Більдерлінг, який згодом став моїм командувачем армії на російсько-японській війні. Викладання було різнобічнішим і раціональнішим, ніж у нашому кадетському корпусі, — та це й зрозуміло, коли взяти до уваги тамтешні викладацькі ресурси і практичні можливості для маневрів. Училище часто діставало змогу брати участь у великому бойовому навчанні гарнізонного війська.

На дозвіллі, яке випадало рідко, я робив усе можливе, щоби познайомитися з мільйонним містом і його околицями. Нева зі своїми гігантськими мостами, каналами і пристанями мала величний вигляд. Серед палаців, що облямовували її береги, найзначнішим був створений італійцем Растреллі Зимовий палац, царська резиденція. Навскіс від нього на одному з островів стояла Петропавлівська фортеця з сірим гранітним валом, казематами й собором. У соборі спочивали всі члени дому Романових від Петра Великого, засновника Санкт-Петербурга. У казематах біля самих імператорських могил було, як це не дивно, влаштовано камери політичних в'язнів.

Петербург збудували масштабно, просторо і з широкими краєвидами. Небагато великих міст можуть похвалитися такою величезною магістраллю, як Невський проспект, окантований гарними спорудами — Казанським собором, Аничковим палацом тощо. Між собою цю магістраль називали просто Невським. Попереч-

1. Шлях від кадета до полковника

ною до нього вулицею була чудова Велика Морська, яка частково проходила краєм каналу Мойки. На Великій Морській стояли приватні палаци й елегантні крамниці. У цілому Петербург своїми зовнішніми обрисами й грецькими фасадами, які тут і там наверталися на очі, вельми мало скидався на щось російське.

Прохолодний вітрець із Фінської затоки не давав температурі дуже підвищуватися, тож улітку тут було вельми непогано, навіть приємно. Взимку, коли вулицями шугав морський крижаний вітер, ставало холодно й вогко, адже місто оточували болота. Майже щоосені Нева виходила з берегів і затоплювала підвальні поверхи довколишніх будинків.

Недалеко від міста були привабливі об'єкти для екскурсій. На одному з пагорбів на березі Фінської затоки стояв Петергоф — «російський Версаль». Гарними літніми вечорами він мав чарівливий вигляд, коли в парку з танцівливими фонтанами засвічувалася ілюмінація. У Царському Селі на півдні від столиці можна було помилуватися імператорським палацом часів Катерини II — ще одним витвором Растреллі. Топографічні навчання Миколаївського кавалерійського училища і таборів збори столичної залоги відбувалися в Красному Селі, і блукати там у північних сосняках була просто втіха. Іноді я подавався й до Кронштадта, старої фортеці та військового порту у Фінській затоці, звідки було видно м'які берегові лінії Карельського перешийка.

Довгі відпустки я проводив у Фінляндії. Завжди було приємно зайти на петербурзькому Фінляндському вокзалі в охайний потяг і вирушити, як тоді здавалося, в далеку дорогу до Гельсінкі. Але й повертався я з радістю, адже на мене чекала наснажлива робота у кінноті, до якої я з теплом і гордістю прикипів душею, і відданий друг Нектор, доволі неслухняний і запальний кінь, із яким мене поєднувала щира *premier amour* кавалериста. Я лишаюся вірним почуттям своєї юності. Кінь, верхова їзда, конярство — всім, що пов'язане з кіньми, я відтоді пристрасно захоплююся.

Попри мовні труднощі, я непогано впорався з першим роком навчання й 1889 року закінчив училище одним із перших середста курсантів.

* * *

Разом із офіцерським званням прийшло й розчарування. Офіцери кавалергардського полку, звісно, схвалили мою кандидатуру, але з огляду на те, що для мене не знайшлося вакансії, порадили підшукати собі якусь іншу частину. Довелося починати службу корнетом у 15-му драгунському Олександрійському полку аж у польському місті Каліші на кордоні з Німеччиною. Драгунів на вороних конях досі називали гусарами смерті — на згадку про часи, коли полк іще був гусарським, а його офіцери носили чорні доломани зі сріблястими шнурами й срібними галунами. Це все вабило мою юнацьку душу, і я був не проти опинитися в Польщі, куди згодом завжди радо повертався. Що більше я знайомився з поляками, то ліпше їх розумів і любив бувати з ними.

Життя в маленькому прикордонному гарнізоні минало доволі одноманітно, і поза службою цікавого ставалося небагато. Але коні були справні, а з огляду на те, що кількість особового складу відповідала воєнному часу (адже полк належав до війська прикриття), тому, хто хотів потрудитися, роботи не бракувало. А я хотів — може, й занадто, на думку командира ескадрону. Просто в ті часи на ескадронних було покладено обов'язок купувати фураж через своїх постачальників, і для цього кожному з них видавали певну суму. Що менше працювали коні, то менше потребували фуражу. Між мною й командиром ескадрону точилася мирна боротьба, і невдовзі я збагнув, чому він дедалі частіше почав запрошувати мене на обід.

Так я долучився до життя військових частин великої російської армії, розкиданих по всій державі. Воно було інакшим, ніж у гвардійських елітних полках і залогах великих міст. Я запізнався з російським вояцтвом і почав цінувати його численні переваги. З новобранцями було легко, вони вельми швидко вчилися, виявляли наполегливість і в разі належного та справедливого з ними поводження дуже прихилилися до командира. Усе змінилося, коли дисципліну зруйнували спокуси революції, перед якими проста людина не могла встояти.

Прослуживши рік із чимось у 15-му драгунському Олександрійському полку, я дістав приймну звістку про переведення до ка-

1. Шлях від кадета до полковника

валергардії. Мені було радісно потрапити до полку, який я від самого початку вважав своїм, і опинитися в Петербурзі, великому місті з різноманітними перспективами для молодого офіцера. Утім, я не міг не відчувати суму від прощання з товаришами й завершення цікавої роботи з новобранцями та кіньми в чудовому другому ескадроні драгунського полку. До втіхи від переведення додавалося ще й відчуття того, що батьківщина тепер істотно поближчає. Тодішнім транспортом їхати до Фінляндії від західного кордону Польщі було довго, найближча залізнична станція — аж за 115 кілометрів від Каліша.

У кавалергардському полку, де мені доручили навчати статурних новобранців 1-го ескадрону, я завзято взявся до роботи. У деякі дні тижня манежна їзда починалася о 6-й ранку. Опівдні всі офіцери сідали снідати, після чого навчання тривало до 4-ї чи 5-ї години, а далі ви були вільні й могли робити що заманеться. Черговому офіцеру найчастіше доводилося обідати в гордій самотності. Періодично відбувалися полкові обіди, в яких брали участь і колишні офіцери. Після російсько-японської війни до обідів у гвардійських полках, бувало, долучався і Його Величність. Ставши колишнім кавалергардом, я кілька разів був на такому заході й примітив, як просто й щиро спілкувався з офіцерами імператор.

Служба в кавалергардії істотно відрізнялася від того, до чого я звик у драгунському полку. Казарми стояли над Невою, і ескадрони рідко мали змогу виїхати в поле. Тому дні здебільшого складалися з формального навчання і манежної їзди. Як приклад того, що іноді доводилося спізнати на внутрішній службі, пригадую випадок, коли мені одного разу повідомили, що одного з ескадронних коней засмоктала земля. З'ясувалося, що провалилася підлога в стійлі, й на тому місці, де стояв бідолашний кінь, тепер була булькотлива яма з багном. Енергійні спроби врятувати тварину виявилися безрезультатними.

Я з сумом пригадував хвацькі маневри, які впродовж року відбувалися на розлогих полях під Калішем. Тому для мене такими бажаними стали таборові збори в Красному Селі, які починалися в травні й тривали ціле літо. Коли столицю відвідували закор-

донні правителі й державні діячі, їх часто привозили до Красного Села і влаштовували на їх честь величезні паради та маневри, які свідчили про могутність Росії і вносили свіжий струмінь у таборове життя. Кульмінацією зборів кавалергардського полку ставали великі перегони, спостерігати за якими завжди приходило вище начальство й закордонні військові аташе.

Узимку офіцери-кавалергарди мусили інколи ставати на варту в Зимовому палаці. Стоячи, здавалося, що торкаєшся частки російської історії, яка в нічній темряві підступала дедалі ближче. Таке відчуття навіював і історичний військовий однострій, що його кавалергард мусив одягати на час варті: мундир із білого сукна зі сріблястими комірцем і галунами, білі облиплі лосини, які, власне кажучи, доводилося натягати мокрими, а тоді висушувати на тілі, й лаковані ботфорти, що сягали набагато вище колін. Сидіти в них було не дуже зручно. Поверх мундира натягали червоний панцир із великими Андріївськими зірками спереду і ззаду. Вінчав усе це шолом, прикрашений двоголовим імператорським орлом, якого ми, офіцери, називали поміж себе мирно — голубом. Безперечно, проходивши в такому цілісінку добу, приємно було нарешті роздягтися.

У Зимовому палаці відбувалися й радісніші для офіцерів-кавалергардів події. Нас запрошували на різні урочисті заходи, великі прийняття і так звані концертні бали, а також на великі бали з вечерею, які щороку справляло імператорське подружжя для тисяч гостей. Раз на рік імператриця Марія Феодорівна, командувачка полку, приймала весь офіцерський корпус у присутності свого чоловіка — імператора Олександра III. Імператрицю, яка була донькою данського короля Крістіана IX і завжди дуже цікавилася Фінляндією, ми, фіни, називали її північним дівочим прізвищем — Дагмар. Коли у 1920-х роках, мандруючи Центральною Європою, я проїздив через Данію, де Її Величність мешкала на схилі віку, я дістав нагоду засвідчити свою пошану колишньому високопоставленому командирові.

Будучи завзятим прихильником кінного спорту, я часто брав участь у перегонах із перешкодами, організованих у зимові місяці в великому, власне кажучи, призначеному для огляду цілого полку Михайлівському манежі. На ці concours hippiques приходи-

1. Шлях від кадета до полковника

ла зацікавлена елегантна публіка, часто й особи імператорського дому. Знаменними були також організовані офіцерами-кавалергардами традиційні кінні каруселі, що їх вшановувала своєю присутністю імператриця.

Коли мій друг, князь Білосельський-Білозерський, який у Франції захопився кінним поло, створив клуб поло на Крестовському острові в гирлі Неви, я теж почав присвячувати дозвілля цьому цікавому виду спорту. Острів і побудований на ньому палац роботи Растреллі належали батькові князя, генералу; він надав клубу гарну ділянку зеленої луки, на якій було зведено клубний будинок. Незабаром на цьому ідилічному полі для поло, захищеному від повеней трав'янистим валом, полюбили збиратися офіцери й дипломати з дамами. Інколи там можна було побачити верхи міністра фінансів Вітте, одного з перших людей держави.

Улітку та восени офіцери гвардійської кавалерії влаштовували на околицях Петербурга парфорсне полювання на оленя під керівництвом доїджачого-англієця. Собак, що належали мисливському клубові офіцерів-кінногвардійців, використовували наприкінці осені й на великих полюваннях офіцерського кавалерійського училища у Віленській губернії.

У гостинному й веселому Петербурзі було легко знаходити товариство й друзів. Між офіцерськими родинами налагодилося жваве спілкування, і молодий офіцер елітного полку невдовзі мав повністю розписані пообіддя й вечори. Вставали ми рано, лягали пізно й незабаром зрозуміли, що подрімати перед пізнім обідом краще, ніж кілька годин поспати вночі. Можливості в столиці були, одно слово, безмежними і для того, хто хотів навчатися, і для того, кому кортіло порозважатися. У період економічного піднесення 1890-х років світське життя й захоплення красними мистецтвами переживали ренесанс. Шанувальник музики й театру міг почути й побачити в Петербурзі найкращих світових артистів, не кажучи вже про славетний російський балет із незрівнянними балеринами й танцівниками. Столиця підтримувала постійну діяльність французького театру, а одна італійська оперна трупа давала регулярні гастрольні вистави.

Незабутнє враження на чужоземця справило відзначення Великодня, найбільшого свята глибоко релігійного російського народу. Семитижневий піст завершувався опівнічною богослужбою, яка починалася звісткою про воскресіння Христа. Парафіяни йшли хресною ходою із запаленими восковими свічками, обіймалися й тричі цілувалися в щоку за російським звичаєм і приносили святити традиційні великодні страви — паски* і яйця. Потім починалася відправа. У церкві співали чудові чоловічі й хлопчачі хори. З російськими басами не може зрівнятися ніщо чути мною деінде. Офіцери й чиновники були парадно вбрані, світські жінки вдягалися у пишні шати — всі від верхів до низів ходили в найліпшому.

Великдень був також часом гоїності: щедра російська натура розкривалася вповні, і кожен, починаючи від царя, підносив подарунки ближнім у міру своїх коштів і змоги. Традиційно цього дня нагороджували орденами та відзнаками і призначали на посади. У великих містах панувала дивовижна кипуча атмосфера. Всі вікна світилися, місто було на ногах, люди ходили по друзях та знайомих. Вулицями мчало багато елегантних екіпажів із парним запрягом, а біля дверей належних знаті приватних палаців стояли святково вбрані лакеї з ціпками. Цілий тиждень зі столів не зникали наїдки, гостей приймали в їдальні, пригощали всім найкращим, і весь час дзвонили церковні дзвони.

Що стосується мого тогочасного особистого життя, слід зазначити, що 1892 року я одружився з панною Анастасією Араповою. Її батьком був покійний генерал-майор Почту Його Величності Микола Арапов, теж колишній кавалергард.

1894 року помер могутній імператор Олександр III, а півтора року по тому, наприкінці травня 1896-го, відбулося урочисте коронування Миколи II та імператриці Олександри Феодорівни в Москві, куди було на цілий місяць відряджено й кавалергардський полк.

За кілька днів до коронування монарше подружжя прибуло до Кремля з Петровського палацу, розташованого за межами міста. Їх

* Солодка великодня страва із сиру, традиційна зокрема для півночі Росії. — *Прим. пер.*

приїзд був розкішним видовищем. Перед царем і його пишним почтом їхав перший кавалергардський ескадрон, у якому перебував і я — виконувач обов'язків командира першої чоти. Дві імператриці їхали у своїх пишних святкових каретах, запряжених вісімками коней, а за ними прямував почет із двадцяти карет, запряжених шістками й четвериками. На балконах уздовж вулиць юрмилася на сонці святково вбрана публіка. Усе було несказанно мальовниче і грандіозне.

Те саме можна сказати й про коронування. Це була найутомливіша церемонія, в якій мені доводилося брати участь. Так випало, що я став одним із чотирьох обраних офіцерів-кавалергардів, які разом із найвищими сановниками утворювали шпалери вздовж широких сходів Успенського собору, які вели від вівтаря до тронів на помості. Повітря було задушливим від ладану. Ми нерухомо стояли з важкими палашами й «голубами» від 9-ї години ранку до пів на другу дня, а тоді коронування скінчилося, і процесія вирушила до імператорського палацу. Його Величність у короні й підбитій горностаєм коронаційній мантиї з золотої парчі йшов під балдахіном, який несли генерал-ад'ютанти, а перед і за ним крокували попарно оті четверо кавалергардів, досі з палашами наголо.

У важкому коронувальному вбранні імператор з імператрицею мусили ще сісти до традиційної трапези, яку мені вдалося побачити мигцем. У гарній залі, що називалася Грановитою палатою, було на узвишші накрито стіл для імператорського подружжя й імператриці-вдови. Їх обслуговували найвищі придворні сановники, здебільшого вже літні люди. Тремтливими руками вони підносили їжу й напої на імператорський стіл, обабіч якого стояли в почесній варті офіцери-кавалергарди з оголеними палашами. Із зали всі мусили виходити задки — а це було нелегко на слизькому паркеті. Це один із нечисленних заходів — можливо, єдиний, — на якому отим високим придворним доводилося виконувати свої офіційні функції. Застільну музику виконували всесвітньовідомі музиканти.

Однак урочиста коронація мала моторошне продовження. Через два дні в кавалергардському полку було оголошено тривогу, і він мав щодуху скакати майже через усю Москву на Брестський залізничний вокзал, розташований на західному краю міста. Ледве встигнувши виконати наказ і вишикувавшись на змиленних ко-

нях після тривалого чвалу, ми побачили царя з царицею, блідих і серйозних, які проїхали повз нас у супроводі карет із імператорським почтом, повертаючись тією самою дорогою, якою прямувала була казково пишна коронувальна процесія. У чому річ, ми ще не знали, але, судячи з приголомшених облич безмовної публіки, скоїлося щось катастрофічне.

Усе стало зрозуміло, коли позаду проїхала вервечка відкритих возів. З-під брезенту безживно звисали руки і ноги. Там лежали жертви жакливого нещастя, що сталося на Ходинському полі поблизу навчального плацу. Натовп кинувся був до яток, де роздавали прохолодні напої та маленькі сувеніри, раптом виникла паніка, в тисняві люди падали в прикриті дошками шанці, і їх затоптували на смерть. Казали, загинуло близько двох тисяч людей.

Ця катастрофа виявилася лихим передвістям для царювання Миколи II. Її порівнювали з феєрверком, влаштованим з нагоди одруження майбутнього Людовика XVI й Марії-Антуанетти, який теж призвів до численних людських жертв.

Коли командира кавалергардського полку генерала фон Грюневальдта було 1901 року призначено шталмейстером Двору, він запропонував мені цікаву посаду в імператорській придворній стаєнній частині. Попри те, що я чудово почувався в кавалергардії, я не міг встояти перед спокусою на якийсь час присвятити себе улюбленому захопленню, коням, — а в придворних стайнях їх було більше тисячі, та ще великий штат! До того ж для молодого офіцера з невеличким заробітком полковницька платня і безкоштовне помешкання в одному з найпишніших кварталів столиці теж щось важили.

На моє позитивне рішення вплинула й додаткова вигода, яку давала ця посада: для купівлі коней часто доводилося далеко їздити — бувало, й за межі країни. Завдяки цим повчальним і цікавим відрядженням я відвідав Німеччину, Австро-Угорщину, Францію, Бельгію та Англію. До речі, з одного з угорських розплідників, де я побував, мій брат Юган імпортував коней у заснований ним шведський розплідник — захоплення кіньми було, вочевидь, у нас у крові.

1. Шлях від кадета до полковника

Під час однієї з поїздок до Німеччини я дістав першу серйозну травму. У Потсдамі під час відвідин імператорських стаєнь на запрошення шталмейстера пруського двору графа фон Веделя один ремонтний кінь, призначений персонально для монарха, хвицонував мені в коліно. Імператорський лейб-медик професор Бергман скрушно хитав головою. Чашечка розкололася на п'ять частин, і коліно вже не згинатиметься, «...але, — втішив він мене, — хоча вам буде важко очолювати ескадрон, ви цілком зможете командувати полком, і ніщо не заважає вам стати видатним генералом!». Далі я мусив бездіяльно пролежати два місяці, однак завдяки масажам і фізичним вправам коліно поступово загоїлося, хоча стало відтоді слабшим. Хто має справу з кіньми, не може уникнути таких прикростей, але з тих тринадцятьох разів, коли я ламав собі якусь кістку, це була найсерйозніша травма.

За кілька днів до повернення в Петербург я дістав запрошення пообідати за імператорським столом. Було страшноувато, що через негнучке коліно я послизнувся на натертому до блиску паркеті, але разом із тим цікаво потрапити на обід до палацу. Велика ласкавість, виявлена імператором Вільгельмом II навіть до такого молодого офіцера, як я, у поєднанні з його жвавим темпераментом справили неабияке враження. Його дружина теж ушанувала трапезу своєю присутністю: якраз перед тим, як відчинилися двері обідньої зали, увійшла імператриця, перед якою крокувала обер-гофмейстриня в довгій чорній вуалі відповідно до двірського церемоніалу. Імператор жваво розмовляв, що, втім, не заважало йому швидко їсти, і щойно він закінчував із якоюсь стравою, тарілки забирали й у решти.

Утім, я не мав наміру відмовлятися від військової кар'єри. 1903 року, невдовзі по тому, як мені надали звання ротмістра, я подав клопотання про повернення до армії. Кавалергардський полк навряд чи вже міг дати мені щось нове, тому я попросив перевести мене до петербурзької офіцерської кавалерійської школи, де став командиром так званого взірцевого ескадрону. Це була бажана посада, адже командир ескадрону мав доволі незалежне становище, а права й платню — як у командира полку.

Цю школу — тактико-технічний навчальний заклад для офіцерів-кіннотників — очолював тоді ушавлений генерал від кавалерії Брусилов, який згодом зажив слави у статусі воєначальника на Першій світовій війні. Це був пильний і суворий керівник, який багато вимагав від підлеглих, але й давав їм чимало гарних настанов. Пригадую його військові ігри та навчання на місцевості — зразкові й цікаві за розробленням і виконанням. На свою втіху, я там знову поспілкувався з Джеймсом Філісом, одним з найбільш авторитетів у царині сучасного виїждження коней; раніше він був моїм учителем, а тепер продовжив діяльність у кавалерійській школі.

Службу в офіцерській кавалерійській школі перервала російсько-японська війна, на яку я зголосився добровольцем. Генерал Брусилов, який не схвалював цього вчинку і вважав, що марно брати участь у такій малозначній війні, радив мені відкликати клопотання. Незабаром, гадав він, у Європі почнеться справжній герць, який може перерости в світову війну, і мені слід приберегти себе саме для неї. Однак я був непохитний, адже твердо вирішив випробувати сили в школі війни.

Військова машина запрацювала не зразу: аж через півроку по тому, як у лютому 1904-го спалахнула війна, мені довелося новопризначеним підполковником 52-го Ніжинського гусарського полку вирушити на войовище. Затримка була зумовлена передовсім тим, що на війну брали невелику кількість кіннотних одиниць.

Початок війни став для російського народу цілковитою несподіванкою, проте вона була логічним наслідком перебігу подій, який варто відновити у пам'яті, бо це допоможе ліпше зрозуміти теперішнє суперництво великих держав і проілюструє, як росіяни з японцями, упосліджуючи Китай, по черзі намагалися втягнути найбагатший терен Далекого Сходу у власну сферу впливу.

Наприкінці XIX століття Росія, чиею зовнішньою політикою в той час керував князь Лобанов-Ростовський, відігравала стабілізаційну роль у Європі й на Далекому Сході. З огляду на загрозу японську експансію, що сягнула вже Південної Маньчжурії, 1895 року Росія спільно з Францією та Німеччиною висунула вимогу відновити суверенні права Китаю на Маньчжурію і домогла-

1. Шлях від кадета до полковника

ся цього. Японському війську довелося залишити країну і відійти назад до Кореї. Винагородою за це стала концесія, яка дозволяла Росії збудувати і ввести в експлуатацію так звану Китайсько-Східну залізницю, яка через Північну Маньчжурію сполучала Сибір із Владивостоком. Однак із приходом графа Муравйова, наступника Лобанова-Ростовського, у російській зовнішній політиці відбувся крутий поворот. 1898 року Китай змусили віддати Росії в оренду на 25 років кінцевий пункт Південно-Маньчжурської залізниці, морську базу Порт-Артур, і погодитись на те, що її сполучили петлею з нещодавно збудованою залізницею. Реакцією стало боксерське повстання 1900 року, спрямоване проти всіх інтервентів. Придушення його дало Росії змогу окупувати цілу Маньчжурію. Щоправда, уряд зобов'язався поступово її звільнити, однак через його бездіяльність японці мали всі підстави підозрювати, що Росія планує удар по Кореї. Розбіжності загострювалися з кожним роком. Росія не надавала особливої ваги не лише японським нотам, а й тому, що Англія, побоюючись російської інтервенції до Індії, вступила 1902 року з Японією в союз. У Росії досі гадали, що легкі дипломатичні успіхи останніх років будуть сталими.

Наприкінці грудня 1903 року, коли цар із родиною перебував у мисливському замку в польському селі Спала, надійшла передача послом Японії нота, в якій було повторено давнішу пропозицію розділити сфери впливу на Далекому Сході: Маньчжурія — Росії, Корея — Японії. Японія вимагала відповіді на ноту до 7 січня включно. Міністр закордонних справ граф Ламздорф вирішив негайно рушати до Спали, щоб ознайомити імператора з нотою, однак поїздку було відкладено через звістку про черговий напад гемофільії в цесаревича. У таких випадках, як уже з'ясувалося раніше, потрапити на аудієнцію до царя важко, майже неможливо. Минали тижні, в Токіо наростало нетерпіння. Аж у лютому міністр закордонних справ дістав змогу про все це доповісти. Зміст російської ноти-відповіді, напевно, був таким, що Японія, отримавши її, вже б не мала причини, а тим більше морального права братися до зброї, — однак миролюбній відповіді передувало надзвичайно зарозуміле поведження з японськими демаршами.

Перш ніж відповідь устигла дійти до адресата, японський посол, якому, щоправда, був, напевно, відомий її зміст, поїхав до Німеччини. Японія вирішила почати воєнні дії і вночі проти 9 лютого 1904 року без попереднього оголошення війни заблокувала російську ескадру на рейді під Порт-Артуром. Тепер японці мали змогу транспортувати морем військо й матеріальні засоби, не боячись, що росіяни цьому перешкоджатимуть: російські залоги в Маньчжурії були занадто слабкими, щоб загрожувати міцному японському плацдарму в Кореї.

Невдовзі нова катастрофа остаточно вивела з гри російський тихоокеанський флот. Флагманський корабель адмірала Макарова «Петропавловськ» підірвався на міні й забрав із собою в безодню цього найвидатнішого адмірала російського флоту, а також близько тисячі моряків. Одним із тих трьох, хто вижив, був двоюрідний брат царя, великий князь Кирил. Дивовижний порятунок багато хто вважав волею вищих сил, які, мовляв, обрали його для виконання великих завдань у російській державі.

Нещастя дуже засмутило всі суспільні класи, але загальна атмосфера була доволі нещирою, і високопатріотичного піднесення якось не відчувалося. Певні верстви населення в Петербурзі, щоправда, таки віншували царя, але загалом народ свого ставлення не виявляв — можливо, через далекість бойовища і недооцінку ресурсів супротивника. Загальна обізнаність із інтересами Росії на Далекому Сході була невеликою. Безтурботну атмосферу добре ілюструє те, що коли військо й окремі солдати вирушали на фронт, люди, проводжаючи їх, рідко пускали сльозу. Ця нова «колоніальна війна», безперечно, швидко скінчиться — так гадали, — і «япошок» буде здолано.

Варте уваги те, що й російський генеральний штаб, як з'ясувалося згодом, недооцінив міць японської армії й патріотичне ество японського народу. Військовий аташе Росії в Токіо за кілька років до початку війни зазначив у своєму звіті, що «минуть, напевно, сотні років, доки в японській армії виникнуть моральні засади, на яких базується організація європейських армій, чи доки вона зрівняється бодай із найслабшою європейською армією». Подібні міркування з'являлися і в пізніших звітах.

1. Шлях від кадета до полковника

Але в уряді незабаром зрозуміли, що війна набуває загрозливого повороту й на далекому війовищі немає армії, якої потребує зовнішня політика. Військо й матеріальні засоби до Маньчжурії, розташованої за 8000 кілометрів від центру, доводилося перекидати слабенькою одноколією. До того ж залізницю перетинало озеро Байкал, долати яке в літню пору треба було кораблями. Нелегка справа, адже ширина його в тому місці становила 50 кілометрів, а перевантажування забирало чимало часу. Взимку потяги могли їздити по кризі. Утім на пізнішій стадії війни навколо Байкалу провели залізничну петлю.

Коли нарешті на початку вересня 1904 року я, заїхавши спочатку до Владивостока, прибув до свого нового полку, саме відгриміла битва під Ляояном. Російському військові знову довелося відступити на укріплені позиції на південь від Мукдена. 52-й Ніжинський гусарський полк, де я став молодшим штабним офіцером, перебував на правому фланзі армії.

Вона від самого початку війни мусила чекати — на підмогу, на боєприпаси й на матеріальні засоби. Бездіяльність згубно впливала на моральний дух. Японці мали повну свободу дій, натомість росіяни не спромоглися набути її за весь час кампанії й зазнавали самих лиш невдач, які почалися форсуванням річки Ялу, а скінчилися поразкою під Мукденом. Найбільшим винуватцем, безперечно, був пасивний, нерішучий головнокомандувач, генерал Куропаткін, однак воєнні дії дуже ускладнювало й двовладдя. Межі повноважень було недостатньо чітко розділено між намісником на Далекому Сході, адміралом Алексєєвим, і верховним головнокомандувачем. Ці добродії втручалися в справи один одного і звинувачували один одного перед імператором. Між іншими командувачами теж виникали незгоди й інтриги.

Ледь не кожна ініціатива втілювалася недостатніми, імпровізованими засобами й була приречена на невдачу. Наскрізною рисою російських воєнних дій стало свавільне збирання маленьких різномірних підрозділів докупи. Командування — очевидно, щоб заспокоїти себе — формувало перед операцією нові бойові одиниці, безперестанку дроблячи старі. Це, власне, був звичайний самообман, адже такі імпровізовані формації втрачали цілісність

і згуртованість і ставали причиною слабкості. Чимало командирів, які мали славу вправних і мужніх солдатів, за таких умов неминуче зазнавали невдач. Моральний дух армії підупадав, у всіх військових частинах почастишали випадки пияцтва, лінощів, байдужості, різних зловживань, що лише посилювало знеохоту.

Я був сповнений енергії та добрих намірів і по приїзді хотів зробити щось корисне. Попри загальну апатію в полку, мені вдалося заохотити молодших офіцерів до щоденних кінних розвідок на місцевості, і це на якийсь час відвертало їх від лінощів та алкоголю. Іноді я мав нагоду самостійно вирушити верхи на передову. Одна з цих дозорчих поїздок скінчилася тим, що на важливому опорному пункті допитливого спостерігача запідозрили в шпигунстві через новий однострій, затримали й відвели до штабу дивізії.

Моїй частині довго довелося бити байдики, і я в грудні й січні скористався нагодами поїхати в цікаві рейди з обходом ворожого лівого флангу та глибокою розвідкою. Перший, десятиденний рейд став моїм бойовим хрещенням. Ми мали завдання вивідати систему ешелоновано укріплених опорних пунктів, які утворювали флангове прикриття японців. Ці пункти були китайськими селами, часто великими, оточеними високим цегляним муром, який не давав змоги побачити, що там за ним. Спостереження на відкритій місцевості майже завжди потребувало неабиякої відчайдушності, і в такій справі не обходилося без втрат. В одному з цих розвідувальних рейдів у ротмістра князя Єльдарова, що їхав поруч зі мною, влучила смертельна куля.

З 25 грудня до 8 січня я, командувач двох окремих ескадронів, брав участь у кавалерійській операції генерала Міщенка разом зі ще 75 ескадронами. Ми мали пробитися на узбережжя, захопити японський імпорتنний порт Їнкоу разом із кораблями і, підірвавши один міст, перетяти залізничну колію, яка сполучала Порт-Артур із Мукденом. Учасники операції не знали, що Порт-Артур уже в руках супротивника, а облогова армія генерала Ногі прямує на північ у бік позицій Куропаткіна.

Важливий наступальний рейд ішов мляво. Міщенко притримав головні сили для бою з локальними опорними пунктами супротивника, замість того щоб виокремити менші сили на їх ней-

тралізацію і скерувати основну частину потужної кіннотної маси на Їнкоу. Так було змарновано багато дорогоцінного часу, і коли нарешті місто постало перед нашими очима, ворог уже наготувався до оборони. Розпочавши бій, ми побачили, як повз нас проїхав військовий ешелон із Порт-Артура, і почули, як японці, розмахуючи на нас руками з відкритих вагонів, вигукували «банзай!».

Показова історія, як генерал Міщенко планував підірвати Маньчжурську залізницю десь на півночі від Порт-Артура. Я зголосився виконати завдання, проте мені сказали, що його доручать котромусь із молодших офіцерів. Командування знало, що генерал Ногі пішов маршем на північ, тож новому задуму слід було приділити більше уваги, ніж здобуттю Їнкоу, і скерувати на це чималі сили — але поспіхом склепало шість слабких ескадронів, поназбирувавши їх зі всіх полків, і відрядило цю зімпровізовану формацію підірвати міст на найважливішій ділянці залізниці! Сталося те, що мало статися: задум провалився.

10–18 січня наш полк узяв участь у відомому наступі на Сандепу під орудою мого співвітчизника генерала Оскара Гріпенберга, шанованого ще з часів туркестанських кампаній. Так я дістав змогу долучитися до єдиної в цій війні масштабної операції. Початок її вселяв надію на успіх. Ми мали вклинитися в лівий фланг супротивника і створити можливості для глибокого удару по японських лініях постачання. Попри багатонадійний початок, в операцію втрутився головнокомандувач, який почав висмикувати з лав один батальйон за іншим, раз по раз перекидав до себе підрозділи і цим повністю унеможливив наступ.

Я спостеріг, як спритно японці використовують місцевість і зливаються з нею в одностроях кольору хакі, — а російське військо тоді ще не мало ніякої польової форми! Виявилося, що в артилерійній тактиці супротивник має найбільшу перевагу. Японці використовували приховані артилерійні позиції, а росіяни досі стріляли з відкритих.

У середині лютого стало очевидно, що супротивник, діставши на підмогу армію генерала Ногі, невдовзі достатньо зміцніє, аби розпочати наступ на російські позиції на півдні від Мукдена. Мене з двома окремими ескадронами тепер додали Сибірському

армійському корпусу, який під орудою генерала Гернгросса утворював край правого флангу російського фронту. Я мав провадити розвідку в західному напрямку, не заходячи в тривалі бої. Якось раз ми натрапили на японську кінноту. Після короткої стрілянини зрозуміли, що нам протистоять 2–3 ескадрони, озброєні кількома кулеметами. Переїздячи на ліве крило, я відчув, як мій кінь Талісман рвучко стенувся і на ньому виступило мило. У благородну тварину влучила куля, однак вона виконала свій обов'язок до кінця. Упав Талісман, аж коли я вже завершив завдання.

Далі я послав кілька донесень, які допомогли вищому командуванню дізнатися про обхідний маневр, що його саме здійснювали японці. Зустріта нами кіннота належала до війська генерала Ногі. За кілька днів до того ворог 150-кілометровим фронтом розпочав наступ, який було відбито лише на лівому фланзі, де командував генерал Ліневич. Російський головнокомандувач відповів на це загальним відступом. Відповідний наказ надійшов на праве крило з великим запізненням, і тому відхід там відбувався дуже невправно. Загрожений фланг не знявся під покровом ночі, а розпочав доволі погано спланований відступ аж уранці. Японці переслідували його маленькими загонами з кількома гарматами. Вміло використовуючи горбкувату відкриту місцевість, вони завдали супротивнику великих втрат, і відступ подекуди переріс у панічну втечу.

Утім японці не змогли скористатися своїми успіхами, щоби здобути остаточну перемогу. Фронт стабілізувався лише за 170 кілометрів на півночі від Мукдена. Після цих подій генерала Куропаткіна було звільнено з посади й замінено на генерала Ліневича, якому швидко вдалося довести армію до боєздатного стану.

Я втратив у бою доброго коня, але виконав завдання і став полковником. Проте ця винагорода не могла компенсувати втрату Талісмана. То був дивовижний кінь, і ні до, ні після того я більше такого не мав. За жодним своїм конем я не сумував так, як за тим чистокровцем, що, попри темперамент і породистість, був найспокійнішим серед тих, якими я правив у бою.

Мукденська поразка поклала край наземним операціям. Пролікувавши запалення середнього вуха у фінському похідному

1. Шлях від кадета до полковника

шпиталі в Гунчжуні, я зі своїм полком іще взяв участь у деяких розвідувальних рейдах, а навесні 1905 року провів загін китайських хунхузів*, що складався з двох сотень, далеко в глиб країни повз ворожий лівий фланг. Знайшовши спільну мову з хунхузами, японці почали набирати собі з них підмогу й засилати їх шпигувати. За прикладом японців росіяни теж зібрали кілька таких сотень, проте їхня боєздатність була невисокою. Попри неохильність хунхузів до дисципліни, мені вдалося з'ясувати, яке в супротивника шиккування, і вибитися з оточення, влаштованого загоном японської кінноти.

Слідом за поразкою на суші наприкінці травня відбулася Цусімська морська битва, в якій повністю було знищено російський Балтійський флот, що вирушив із Лібау** в жовтні 1904 року. На початку червня цар схвалив пропозицію президента США Теодора Рузвельта щодо посередництва. І справді, пора було починати домовлятися про мир, адже заворушення в Росії ось-ось могли перерости в справжнісіньку революцію.

У Росії побоювалися, що врегулювання стосунків із Японією буде непростим. Однак за умовами Портсмутського миру, підписаного 5 вересня 1905 року, Росія відбулася малим. Єдиним територіальним здобутком Японії стала південна частина острова Сахалін. Росія відмовилася від прав на Порт-Артур і від концесії на Південно-Маньчжурську залізницю. Концесію на Китайсько-Східну залізницю Росія зберегла. За Японією було визнано протекторат над Кореєю. Обійшлося без жодних репарацій.

Рівновагу на Далекому Сході було відновлено на найближчі 30 років. Стабілізаційним чинником виступали тоді, як і сьогодні, США, вплив яких на укладання миру був вирішальним. Керівник російської перемовної делегації, колишній міністр фінансів Вітте, дуже вправно обстоював інтереси своєї країни.

На війну я пішов добровольцем, у складі полку не був, і в листопаді 1905 року, коли потреба в штабних офіцерах поменшала,

* Хунхузи — звичайні розбійники. Сотня — стара назва козацького ескадрону.

** Зараз — латвійське місто Лієпая. — *Прим. пер.*

мене відрядили назад до Петербурга. Я поїхав разом із трьома молодшими офіцерами, які вирушали у відпустку. За тридцять днів перетнувши хаотичний Сибір, ми прибули до столиці наприкінці грудня.

У дорозі легко було зауважити, що дисципліна в армії занепадає: «свобода» ширилася в масах, і солдати робили, що хотіли. Революція дійшла Сибірською залізницею й до Далекого Сходу. Станції та депо опинилися в руках бунтівних солдатів. Панувало гасло «Свобода!». Коменданти станцій не могли нічим зарадити, а тих, хто намагався впровадити порядок, солдати розстрілювали. Коли на станцію причмихував потяг, невідомо було, чи пустять його далі, — в нього могли, наприклад, украсти локомотива й причепити до якогось військового ешелону. Всі хотіли дістатися додому якомога швидше. Будівлі вокзалів було понівечено, а привокзальні ресторани порозбивано, тож їх персонал розбігся, і вони стояли зачинені. Якби на найбільших станціях пречудові бабці-сибірочки не виставляли на продаж печених курей і рябчиків, званих натвердо яєць і свіжого масла, сиру, молока, величезних білих пшеничних хлібин і чорних буханців — усієї цієї справжньої сибірської рясноти, — мені б загрожувала голодна смерть.

На самому війовищі панував трохи ліпший лад, бо ще не було «військових рад», створених 12 років по тому. Однак і там ніхто не мав певності, коли саме воякам набридне будь-що бодай трохи схоже на дисципліну.

Коли я повернувся до Петербурга, атмосфера там досі була насичена неспокоєм і розбратом. Виданий царем 30 жовтня 1905 року маніфест, який дістав назву «маніфест свобод» і містив обіцянки розширити громадянські права та впровадити ліберальну конституцію, не зміг завадити революційному валові пронестися по всій державі. Тепер принаймні було відновлено порядок і врятовано монархію: в Петербурзі й Москві це зробили гвардійські полки, які не брали участі у війні, а на решті території країни — кіннотні частини. Останнє твердження, можливо, скидається на жарт, однак його просто пояснити: в кавалериста багато часу йшло на піклування про коня, і це не давало йому брати активну участь у політиці та влаштовувати змови.

1. Шлях від кадета до полковника

Лише після революції 1917 року стало відомо, що за день до оголошення «маніфесту свобод» імператор уже було зрікся корони на користь брата, цесаревича Михайла, але в останній момент передумав. Цікаво, як би вплинуло на подальший розвиток подій таке вивільнення з-під непосильного тягаря. Дванадцять років по тому Микола II таки остаточно зрікся престолу, однак було вже запізно.

Російсько-японська війна була першою з п'яти моїх воєн. Я пішов на неї, щоб випробувати себе в школі війни, і це бажання певною мірою реалізувалося. Хто хотів навчитися з побаченого й почутого, той міг там збагнути, як не варто діяти, — чи то в царині дипломатії й готовості до війни в передвоєнні роки, чи то стратегії й тактики самої війни. А найважливіше — Маньчжурська кампанія виразніше, ніж будь-який попередній міжнародний воєнний конфлікт, засвідчила, що війна стала справою не лише армій, а всієї нації. У цьому сенсі японці продемонстрували цілому світові дивовижний приклад згуртованості й жертковності.

Поразка Росії й зумовлені нею внутрішні судоби, що похитнули підвалини імператорської влади, мали вирішальний вплив на світову політику. Один із найголовніших наслідків — те, що дев'ять років по тому очільники Німеччини недооцінили східного сусіда й зайшли у війну на два фронти.

Зароблений на війні важкий ревматизм забезпечив мені тривалу відпустку, і я, на свою втіху, дістав нагоду знову побувати на батьківщині. У Фінляндії теж змінилися порядки. Російська революція дала нашому краю перепочинок у боротьбі з державним гнітом, який наприкінці XIX — на початку XX століття оприявнився протизаконним рекрутуванням, зросійщенням установ та іншими утисками; не забуваймо і про ліквідацію фінляндського війська. Імператор і Великий князь, опинившись у скрутному становищі, скасував частину ненависних русифікаторських заходів, і фінляндське суспільство змогло здійснити конче потрібні реформи, що їх дотепер гальмувала російська влада. Найважливішою з них була реформа інституту народного представництва:

становий сейм, спадок шведської доби, скасований у самій Швеції ще 1866 року, замінився на демократичне народне представництво, засноване на загальному і рівноправному виборчому праві.

Я був найстаршим у баронській лінії свого роду, а тому взяв участь у засіданнях рицарської та дворянської палати скликаного 1906 року останнього сейму, на якому було вирішено питання реформи представницької системи. Сенат запропонував надати право голосу всім громадянам, яким до 1 січня року виборів минуло 24 роки, — і чоловікам, і жінкам. Розгляд справи посувався повільно радше через непрактичні методи роботи, ніж через розбіжності в поглядах. Перед нами постало питання, як об'єднати всі верстви населення краю для захисту автономії та успадкованого з діда-прадіда західного правопорядку, і стани виявили велику готовність попри серйозні сумніви щодо мети — надзвичайно демократичної однопалатності. Вони були ладні відмовитися від своїх привілеїв і одностайно схвалили пропозицію.

Чи дозрів фінляндський народ до такої радикальної зміни? Першу відповідь ми отримали через одинадцять років: ні.